

EVRENSEL SERGİ ANLAYIŞI VE MİMARİYE ETKİLERİ

Universal Exhibition Understanding and its Effects on Architecture

Gamze ÇELİK*
Solmaz BUNULDAY*

öz

18. yüzyılda büyük bir hızla atılım sağlayan Sanayi Devriminde hızlı kentleşme, beraberinde bir kaos yaratmıştır. Bu nedenle kentsel yaşamın iyileştirilmesi adına toplu konut çalışmaları gerçekleştirilmiş, fabrikalarda yaşanan problemlerin aşılabilmesi ya da en aza indirgenebilmesi için çeşitli sendika grupları kurulmuş ve ülkeler arasında had safhada bulunan rekabet ortamı çeşitli etkinliklerle dizginlenmeye, belki de daha da arttırılmaya çalışılmıştır. İşte gelişimin emekleyerek ancak hızlı bir gayretle devam ettiği bu dönemde başını İngiltere'nin çektiği büyük bir organizasyona imza atılmıştır. Bu imza, evrensel sergilerdir. İlk kez 1851 Londra'sında Kristal Saray ile karşımıza çıkan evrensel sergiler, ilk dönemlerinde rekabet ortamı içerisinde kendini gösterme çabası, prestij göstergesi olarak değerlendirilirken mimari yaklaşımları da bu tema ile doğru orantılı ilerlemiş ve dönemin yeni mimari teknikleri, demir-çelik ve cam gibi mimari unsurları yapı veya yapı gruplarına dahil edilerek yeni ve deneysel çalışmalara olanak sağlamıştır. Zaman içerisinde dünya ve toplumda yaşanan olumlu veya olumsuz olaylar -savaşlar, yeni çağa giriş, dünyanın geleceği kaygısı- evrensel sergilerin ve mimari tasarımlarının şekillenmelerinde etkili olarak çeşitli temaları ve bu temalar ile ilişkili olarak serginin gerçekleşeceği kenti, kent içerisinde belirlenecek organizasyon alanını ve sergi binalarını etkilemiştir.

Anahtar Sözcükler: evrensel sergiler, dünya fuarları, expolar, Sanayi Devrimi, sanayileşme.

ABSTRACT

Rapid urbanization in the Industrial Revolution, which made a breakthrough in the 18th century, created chaos. For this reason, mass housing works have been carried out in order to improve urban life, various union groups have been established to overcome or minimize the problems experienced in factories, and the extremely

* Yüksek Lisans Öğrencisi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Çanakkale/Türkiye. E-posta: gamzeczek.7@gmail.com. ORCID: 0009-0006-5566-0964.

* Prof. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Çanakkale/Türkiye. E-posta: sbunulday@yahoo.com. ORCID: 0000-0001-7020-7187.

competitive environment between countries has been tried to be restrained and perhaps even increased with various activities. It was in this period, when the development continued with a crawling but rapid effort, that a great organization, led by England, was signed. This signature is the Universal Exhibitions. The Universal Exhibitions, which first appeared in London in 1851 with the Crystal Palace, were considered as an effort to show itself in a competitive environment and as an indicator of prestige in their early periods, while their architectural approaches progressed in direct proportion to this theme and new architectural techniques of the period, architectural elements such as iron-steel and glass were included in buildings or building groups, enabling new and experimental studies. Positive or negative events experienced in the world and society over time -wars, entry into the new era, concern for the future of the world- have influenced the shaping of Universal Exhibitions and their architectural designs, affecting various themes and, in relation to these themes, the city where the exhibition will take place, the organization area to be determined within the city and the exhibition buildings.

Keywords: universal exhibitions, world fairs, expos, Industrial Revolution, industrialization.

Giriş

Sanayi Devrimi ve beraberinde getirdiği gelişmeler doğrultusunda ortaya çıkan ve ekonomiden politikaya, sanattan mimariye, sosyal yaşantıdan kentsel dönüşüme değin birçok alanı etkisi altına alan Evrensel Sergi furyası, 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte kendini göstermiş ve özellikle de modern mimarinin temellerini atmıştır. Sanayileşmenin demir sanayisinde yapmış olduğu gelişmeler ve bu doğrultuda yapılan çalışmalar yeni ve işlevsel mimari formları da beraberinde getirmiştir. Mimariye yeni yapı malzemelerinin kullanımı, demir malzemenin inşaatta yer alması ve kullanılması, mimariye kemer unsurundan sonra ikinci büyük devrim olarak değerlendirilmekle birlikte demir ve çelik gibi metal elemanların bina inşaatlarında kullanımı kadar kentlerin görünümünün değişmesinde de önemli rolü vardır (Mutlu, 2001: 197). Bu gelişmelerin gölgesinde devam eden evrede başta Amerika ve Batı Avrupa olmak üzere çok katlı binalar yaygınlaşmış, konumuzun içeriğinde yer alan günümüze kadar ulaşmış olan mimari çalışmalar bu dönemde ortaya konmuştur. Konuyu biraz daha açacak olursak; mimari üslup açısından önemli bir dönemi teşkil eden 19. yüzyıl, mimari alanda hızlı bir gelişim göstermiş; seralar, kapalı salon ve pazarlar, sergi pavyonları, geçitler ve hizmet binaları demir ve çelikten yapılmıştır. Dönem içerisinde dövme ve döküm demir, çelik ve bunlara ek olarak sonradan karışımıza çıkan betonarme gibi yeni malzemelere karşı hissedilen umut, en-

düstriyel uygarlığın yeni mimari formları doğuracağına ait düşünceleri de beraberinde getirmiş ancak 19. yüzyılda ne dökme demir ne de beton, bir formu tanımlayamamıştır. Bu noktada dövme demir, yeni mimari tiplere kapı açtığı gibi çelik ve betonarmenin gelişimi de eski inşaat yöntemlerinin, yerini yeni malzemeler, yeni biçim ve mekân kavramlarıyla değiştirme sürecini başlatmıştır. Mimari alanda kullanılmaya başlayan bu yeni malzemeler hakkında, eski mimarlık ofislerinde veya mimarlık okullarında yetişen mimarların daha az bilgiye sahip olması, dönem içerisinde ayrıştığı ve özel üniversite fakültelerinde veya özel teknik üniversitelerde yetiştirilip ayrı bir meslek haline gelen mühendisliğe bırakmalarına neden olmuştur.

Erken dönem demir mimarisinin en mükemmel örnekleri olarak karşımıza çıkan asma köprülerin, mimarların değil mühendislerin eserleri olduğu söylenebilir. Sözünü ettiğimiz mimaride kullanılan bu yeni malzemelerin ilk örneklerine bakıldığında, doğrudan bir sanayi yapısı olmayan mühendis eseri asma köprüler, su kemerleri, su kuleleri gibi strüktürlerde kullanıldığı görülür. İlk örneklerde yeni bir strüktür ile karşılaşılmaz, onların özelliği işlevde ve malzemede yeniliktir. Sözünü ettiğimiz ve gelecek zaman içerisinde modern mimariyi oluşturacak bu yeni malzemenin rahat işlenebilir olması, zamandan tasarruf sağlaması, geçilebilecek alanda sağladığı fayda ve düşey öğelerin ince yapıları olması gibi olumlu özellikleri, çalışılmasında kolaylık sağlar ve eski iskeletlere bağlı kalınarak uygulamaya konulur. İlk örneklerinde özellikle de açıklıkların, düşey destek olmadan geçilebilmesi önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar. Dönem içerisinde gerçekleştirilen yapıların genel görüntülerinin neo üsluptan farklı olması yapı üzerindeki faydacılık olarak değerlendirilmektedir. Bunu şu şekilde de açıklayabiliriz: Proleterin çalışma ortamının iyileştirilmesi, üretim ile de paralel gitmekte olup henüz fark edilmemiş, tekel, tröst gibi unsurların oluşmadığı bu ilk zamanlarda prestij göstergesi, propaganda unsuru, isteği veya gözlemi, veya hut da amacı olarak görülmektedir. Zaten bu aşamadan sonra yapı ile strüktür arasında bir beraberlik ve adaptasyon görülmektedir. Bu adaptasyon döneminin iki temel özelliği bulunur: “Bunlardan biri, söz konusu davranışın, içinde üretimde bulunan, yani doğrudan doğruya sanayi yapısı olan yapılarda değil, ürünlerin gösterişli bir biçimde teşhir edilmesi amacıyla güden sergi yapılarında ortaya çıkışı; ikincisi ise bunu mimarların değil, fakat mühendislerin gerçekleştirmiş olmasıdır” (Batur ve Batur, 1970: 33). Tüm bunlara baktığımızda demir, çelik, cam, betonarme gibi yeni ürünlerin kullanılmış olması geniş bir zaman dilimi içerisinde temel yeniliklere neden olmuştur. Bu yeni malzemelerin kullanımı ilk zamanlarında, ana yapının bir

parçası durumunda iken ilerleyen zamanlarda yapının iskeleti, ana unsuru halini almıştır. Zaman içerisinde çelik ve betonarmenin yapısal bütünlüğünün kullanılmasıyla birlikte yeni mekân türleri ortaya çıkmış ve sırayla yaşam için yeni olanaklar yaratmıştır.

Sanayi Devrimi: Kökeni ve Gelişimi

İlk Sanayi Devrimi dönemin İngiltere’inde olmuştur. Onun farklılığı kendinden sonraki sanayi devrimlerinin özelliği olan hükümet desteği olmasının kendiliğinden ortaya çıkmış olmasıdır (Deane, 2000: 2). Kökeni hakkında net bir cevap olmasa da birkaç etken ile açıklamak ve konunun sınırlarını belirlemek daha faydalı olacaktır. Bu açıklamaların ilki, sanayileşmenin anlamının sadece ekonomik büyümenin hızlanması değil, sermaye ve toplumsal dönüşüm nedeni ile hız kazanmış olmasıdır denilebilir. İlk gözlemciler dikkatlerini, sermaye, yeni teknikler, makineler ve fabrika sistemleri gibi etmenler üzerinde yoğunlaştırıp doğru içgüdü ile hareket etmekteydiler. Çağdaş gözlemcilerin bir endüstri devriminden bahsetmelerine neden olan 1850’de, bir asır öncekinden çok daha fazlasını üreten fakat bunu temel olarak eski yöntemlerle gerçekleştiren bir İngiliz metropoliten beldesi olan Birmingham değil de üretimini devrimci nitelikteki yöntemlerle çoğaltan Manchester olmuştur. Fakat 18. yüzyılın sonlarındaki bu ekonomik ve toplumsal dönüşümün bir kapitalist ekonomi ve düzen sayesinde var olduğu görülebilmektedir. Çağdaş bir göz ile bakıldığı zaman 18. yüzyılda gerçekleşen bu devrimci hareketin tek yolunun bu olmadığı da görülebilmektedir. Fakat kapital sanayileşme, kapital olmayan sanayileşmeye göre daha farklı bir çözümlenme getirmektedir. Nitekim özel girişimcinin kâr marjının peşinde koşmasının teknolojik gelişme ile arasındaki kesişimi açıklamak gerekmektedir -ki farklı yönlerden sanayileşme genel bir olgunun özel durumu niteliğindedir denilebilir. Başta bahsedilen açıklamalardan ikincisine değinmek gerekirse, günümüzde bilinen dört Sanayi Devrimi bulunmaktadır ve bunlardan İngiliz Sanayi Devrimi tarihte bir ilktir. Fakat bunun bir ilk olması kendinden önce bir sanayileşme ve teknolojik gelişmenin yaşanmadığı anlamına gelmemelidir. Yine de kendinden önce var olan bu gelişme, teknolojik gelişme ve toplumsal dönüşümü yansıtan İngiliz sanayileşmesi kadar ekonomik büyümenin başlatıcısı olmamıştır. İlk olmasından dolayı kendinden sonraki sanayi devrimlerinden de oldukça farklıdır. Konuyu genişletmek gerekirse; ilk Sanayi Devriminden sonra ortaya çıkan sanayi devrimleri kendinden önceki gelişmeleri alt yapı olarak kullanarak gelişim sağlamıştır yani tekniklerin taklidi ve geliştirilmesi veya sermaye ithali gibi etmenler kullanılmıştır. Fakat ilk Sanayi Devrimi kendinden önceki iki yüz yıllık bir ekonomik

gelişmenin alt yapısı üzerinde ilerleme kat etmiştir. İngiltere sanayileşmeye, örneğin 19. ya da 20. yüzyıl Rusya'sından farklı olarak, hazırlıklı girmiştir (Hobsbawm, 2003: 33). Bununla birlikte Sanayi Devrimini sadece İngiltere ile açıklamak doğru değildir. Nitekim bu ülke, Avrupa ekonomisi veya Avrupa'nın denizci ülkelerinden oluşan dünya ekonomisinin de bir parçasını oluşturmaktaydı. İngiltere, sanayileşme gücü olan ya da bunu isteyen bazı gelişmiş bölgeleri, bağımlı ekonomiye sahip bölgeleri ve Avrupa ile henüz yakın bağlantı sağlayamamış ülkelerin geniş ekonomik ilişki birleşiminin bir parçası durumunda idi. Bu bağımlı ekonomiler kısmen Amerika kıtasındaki gibi eski sömürgelerden ya da Asya'dakiler gibi ticaret ve bağımsızlık noktalarından, kısmen de gelişmiş bölgelerin ihtiyaçlarını yanıtlamak üzere bir bakıma ekonomik açıdan Doğu Avrupa'nın bazı bölgeleri gibi gelişmiş bölgelerden oluşmaktaydı. Gelişmiş ve bağımlı ülkeler ekonomik çalışmalar ile birbirlerine angaje olmuştu: Bir yandan nispeten kentleşmiş bölge ile diğer yandan hala tarımla uğraşan ve ihraç eden bölgeler (Deane, 2000: 12). Bu bağlamda ticaret, uluslararası ödemeler, sermaye dağılımları, göç gibi konularla ilgili ekonomik sürüm olarak değerlendirilebilmektedir. Avrupa ekonomisi 14-15. ve 17. yüzyıllarda ekonomik anlamda önemli gerilemeler ve sarsılmalar yaşasa da genişleme ve gelişmesi de net bir şekilde belli olmaktaydı. Yine de Avrupa tarihine bakıldığında mutlakiyetçiliğin etkisi altında merkezi yapıların kuvvetlendiğini, devlet ve bürokrasinin kendinden önceki feodal düzeni tasfiye edecek şekilde, ülke yönetimlerinde söz sahibi oldukları görülmektedir. Demek oluyor ki, ulus-devlet düzeni için gereken zemin hazırlama, 15. yüzyıl dâhil olmak üzere biçimlenmeye başlamıştır.

Ulus-devlet düşüncesinin zeminini hazırlama sürecinde merkezi orduların, liberal yani özgürlükçü düşünürlerin ve kentsoylu etkisi bulunmaktadır. Bu noktada sanayileşme 15. yüzyılla başlayan sürecin hem sonucu hem de daha da derinleşmesini sağlayan temel unsurdur. Sanayi Devrimiyle birlikte Rönesans ve aydınlanma dönemlerinin uzantısı olan modern bilgi ve bilim daha sistemli bir şekilde ekonomi ile bütünleşmiştir. Böylece iktisadi çalışmalarda yerel öğeler, yerini ulusal ve uluslararası pazarlara bırakmaya başlamıştır (Akagündüz, 2016: 422). Dolayısı ile üstte belirtilen bölünmelere eğilim de görülmektedir. 16. yüzyılda net bir şekilde belli olan olgu gerçekleşecek devrimin Avrupa ekonomisi sınırları içinde olmasıdır. Burada dikkate değer olan ve sorulması gereken soru ise İngiltere'nin nasıl ilk global atölye durumuna gelmesi, bununla bağlantılı olarak ardındaki soru ise bu atılımını neden daha erken dönemlerde yapmamış olmasıdır. Bu sorular henüz netliğe kavuşmamış olsa da çeşitli kabul görmüş yanıtlar da mevcuttur: İngilte-

re'nin 18. yüzyılın son döneminde baş rakibi Fransa'dan ana unsurlar bakımından bir üstünlüğü olmamakla beraber devrimin İngiltere'de gerçekleşmesi ekonomik açıdan bir tansık değildi. 18. yüzyılda İngiltere'nin bilim ve teknolojik üstünlüklerinin varlığı da kesin değildir. Hatta Fransa'nın o dönemde İngiltere'den doğa bilimlerinde üstünlüğü bir gerçektir (Hobsbawm, 1989: 59-60). Ancak İsviçreli patiska basımcısı Jean Ryhiner'in 1766 yılında İngiltere'yi ziyaretinin ardından yazdığı gibi "İngilizler [gerçekleştirdikleri] birçok buluşla değil, fakat başkalarının buluşlarını geliştirmekle övünebilirler, ...geliştirilen bir buluş, mutlaka Fransa'da keşfedilmiş ve İngiltere'de sonuçlandırılmıştır" (Mokyr, 1990: 240). Tabi ki burada esas olan keşiflerin dayanağının herhangi bir ülkeye aitliği değil, hayata geçirmek için değişen toplum ile gelişen ekonominin var olabilmesidir. Nüfus bakımından da benzer cümleler eklenebilir. Nüfus devinimleri, bilhassa doğum oranlarının ekonomik gelişmeye alışma daha ayrıntılı dönemde görülmektedir. İngiltere'de sanayi devrimi öncesinde temel ihtiyaçlar, yani barınma, temizlik ve beslenme hususundaki gelişmeler varsayımlar doğrultusunda ortalama doğurganlık ve insan ömrünün oranını da yükseltmiş denilebilmektedir. Grafikteki nüfus artış çizgisi İngiltere'de küçük bir eğime sahip iken 18. yüzyılın son yarısından 19. yüzyılın başına kadar ki elli yıllık bir süre içinde dikleşmiştir. G. Childe bu artış çizgisindeki değişimi sanayi devrimine bağlamaktadır (2001: 17-18). Diğer kıta Avrupası'ndaki ülkelerde de benzer bir artışın görülmesi Childe'in yorumlamasını destekler niteliktedir. Fakat Hobsbawm'ın vurguladığı gibi, "18. yüzyıl İngiltere'sinde büyüyen işgücü ordusu gelişmeye katkıda bulunduysa ki kuşkusuz bulunmuştur, bunun nedeni dışarıdan bir nüfus akımı değil, ekonominin zaten dinamik bir yapıya sahip olmasıdır" (Hobsbawm, 1998: 41-42). Sözüyle de nüfus artışının gelişim için bir kaide olduğunu söylemenin doğru olmadığı anlaşılmaktadır.

Sanayileşmenin, daha doğrusu Sanayi Devriminin İngiltere'de ortaya çıkmasına sermaye birikimi hem içerde hem de dışarıdaki pazarlar gibi unsurlar katkı sağlamıştır. Asıl konu belirtilen unsurların bu kadar güçlü olmasındaki temel nedenin ne olduğudur. Çünkü İngiltere ile başa baş ilerleyen Fransa bu atılımı gösterememiştir. Devrimin atağa geçmesindeki sebebinin 18. yüzyılın başında alışılmışın dışında iyi geçen hasat dönemi olduğu kanısı, iktisatçı ve tarihsel sosyolojinin önemi isimlerinden biri olan Adam Smith tarafından şu şekilde ele alınmıştır: "eşyanın tabiatı gereği geçim maddeleri rahatlık ve lüksten önce geldiği için... geçim maddesi sağlayan kırların işlenip ilerlemesinin rahatlık ve lüks sağlayan kentten önce gelmesi gerekir. ...işlerin devamlılığı doğrultusunda büyümekte ve gelişmekte olan her top-

lumun sermayesinin büyük bir kısmı önce tarıma sonra manüfaktüre en son olarak dış ticarete yönelir.” (Smith, 1937; 357). Fakat bahsi geçen hasat döneminin iyi geçmiş olması, akabinde devrimin gerçekleşmiş olması ihtimali geçmişte yer alan benzer dönemlerin aynı sonuçları neden doğurmadığı gibi soruları da ortaya çıkarmaktadır. Buna benzer örneklerden bazıları da İngiltere'nin öncülüğü kömür rezervlerinin varlığı ile açıklanacak olursa da İngiltere'den daha fazla rezervlere sahip ülkelerin neden önce sanayileşmediği konusunda da açıklama yapmak gerekmektedir. Varsayımlar ve bu varsayımların doğurduğu yeni soru ve cevaplar böyle uzayıp gitmektedir. Bu bağlamda neden ilk önce İngiltere'de oluştu sorusunun tek cevabı yoktur. Fakat en uyumlu yanıtlardan biri şöyledir:

Coğrafi koşullar, akabinde iklim değişimleri ile ham referansların dağılımı gibi etmenler tek başlarına, ancak belli bir ekonomik, toplumsal ve kuramsal çerçevede etkide bulunurlar. Bu durum, denize veya uygun nehirlerle ulaşma kolaylığı, yani sanayileşme öncesi dönemde en ucuz ve pratik -asında büyük hacimli mallar için yegâne- taşıma biçimlerine sahip olma imkânı gibi en güçlü faktörler için bile geçerlidir. Tamamen karayla kuşatılmış bir bölgenin, bu gibi bölgeler tahmin edilenden çok az da olsalar, modern Sanayi Devrimi'ne öncülük etmesini tasavvur etmek hemen hemen imkansızdır. Bununla birlikte, burada bile coğrafya dışındaki faktörler göz ardı edilmelidir: Hebrid Adaları'nın denizinden yararlanma imkânı Yorkshire'in büyük bölümünden daha fazladır (Hobsbawm, 2003: 35).

Sanayileşme için ihtiyaç duyulan her şey 18. yüzyıl İngiltere'sinde vardır. Dolayısıyla insanların sanayi dışı ilgilerinden sanayi ile ilgili uğraşlara yönelmesini önleyen bir durum o dönem için söz konusu değildir. Ülke, ekonomik açıdan minimum fakat ihtiyaçları karşılayan bir birikimi sağlamış ve büyüklüğe ulaşmıştır. Bu birikim ise ekonomik gelişim sağlamak isteyenlerin elinde tutulmaktadır. Ülke birçok açıdan ulusal bir pazar haline gelmiştir. Devrimin başlarındaki teknolojik sorunlar ise basit özelliklere sahiptir. Bunlar bilimsel anlamda uzman özelliklere sahip insanlar yerine okuryazar potansiyeline sahip ve tecrübelerden meydana gelen insanlardan oluşmakta idi. Fakat sanayileşme için çok sayıdaki girişimcinin ve ustalaşmış zanaatkarların tecrübesi gerekmektedir. Bunun için ise mantık ve planlama gücü bir arada tutulmalıdır -ki bahsedilen iki önemli terim 19. yüzyıl İngiltere'sinin karakteristik özelliği durumuna gelmiştir. 18. yüzyıl İngiltere'sinde iş insanların üretimde devrimci bir atılım yapmalarını sağlayan bazı koşullar mev-

cuttur bu koşullardan biri temel olarak iç pazarları diğeri ise genişlemeye ve büyümeye daha yatkın olan dış pazarların önemini yansıtmaktadır. İki unsurdanda önemi kuşkusuz kendine has nitelikler ile mevcuttur. Fakat devletin de bahsedilen iki unsur kadar önemli olduğu göz ardı edilmemelidir. İç pazarların gelişimi için birkaç temel öge bulunmaktadır; nüfus artışı (akabinde daha çok üretici ve tüketici), paranın daha ön plana çıkarılması (bu da daha çok müşteriye meydana getirmektedir), kişi başına gelir artışı ve eski nesil üretim mallarının sanayi ürünleri ile değiş tokuşu. Özetle; sanayi devriminin kökeninin birden fazla ögeyi barındırdığı anlaşılmalıdır beraber “Sanayi devrimimizin temelinde denizaşırı sömürge ve az gelişmiş pazarlar üzerindeki bu yoğunlaşma, bunları kimseye kaptırmamak için verilen başarılı mücadele yatmaktadır” (Hobsbawm, 2003: 50).

Yukarıda kökenine yüzeysel olarak değinilen Sanayi Devrimi, 18. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında varlığından söz ettirmektedir. Bu dönemde Sanayi Devrimi, kendini metalürji bakımından oldukça göstermiş ve ilerleme sağlamıştır. Yine bu dönemde dikkat çeken hammaddeleri odun, kömür ve demir olmuştur. Çağcıl bilim ve deneysel bilginin pazarlar için sistematik olarak planlanması, ekonomik gelişimlerin global anlamda genişletilip menfaate yönelik kullanılması, nüfusun ciddi oranda kentleşmeye yönlendirilmesi, şahsi firma olmaktan, daha kurumsal firmaya doğru yönelim sağlanması, insan gücündense teknolojik gücün daha fazla kullanımı için ar-ge planlaması yapılması gibi nedenler ile yeni sosyal ve mesleklerin ortaya çıkması bu öncülüğü ve hatta süper güç olma yolundaki İngiltere'nin izlediği yolu ortaya çıkarmaktadır.

Demir Sanayi

Demir sanayi döneminin dönüm noktası, Watt'ın 1775 tarihli buhar makinesi ergitme ocağına basınçlı hava ve işleme için mekanik enerji sağlamayı olur kılmıştı (Deane, 2000: 96). Fakat bu yıla kadar kok kömür epey gelişme kat etmiştir. 18. yüzyıl sonlarına doğru keşfedilen buhar gücü ile çalışan köruklerin gelişmesiyle demir sanayii konargöçerlikten kurtularak kömür ve demirin çoğunlukta olduğu yerlerde çeşitli ölçeklerle yoğunlaşmaya başlamıştır, yüzyıl sonlarına doğru pik demir üretimi için 1'e 10 oranda kömüre ihtiyaç olduğundan dolayı kömür yatağı alanlarına yönelim nedenleri kavranabilmektedir. Pik demirin çubuk demire transformasyon sürecindeki arıtma işleminin temel olumsuzluğu, kömürün çubuk demiri daha az sağlam yaparak çabuk kırılır hale getirmesi ve yabancı maddeler ortaya çıkarması olmuş, dolayısı ile kok kömürün kullanımı bu durumu daha da genişletmiştir. Bu yabancı maddeleri ortadan kaldırmak için tecimsel ilk

teknik adım 1761'de Wood kardeşler tarafından patente bağlanan kaynatma sistemi olmuş ve 1770'lerin sonlarından başlayarak geniş boyutta kullanılmaya başlamıştır (Hyde, 1977: 194). Fakat bu erken gelen olumlu sonuçlama 1790'ların ortalarından başlayarak yerine geçen ve Cort'un patente bağladığı yuvarlaklaştırma ve yumuşatma tekniği ile geride bırakılmıştır. Cort'un bu tekniği/yöntemi çeşitli olumlu özelliklere sahipti; bütünüyle kömür yakıtı kullanılması dolayısı ile maliyeti daha yüksek olan odun kömüründen ayrılıyordu, yerli pik demiri ithal edilen kaliteli çubuk demire dönüşümünü sağlıyordu ve yuvarlaklaştırma, yumuşatma ve dövme gibi birçok tekniği tek bir eylem haline getirmekteydi. (Campbell, 1961: 60)

Görsel 1. Büyük Britanya'da Sanayileşme döneminde ortaya çıkmış kömürle çalışan bir buharlı makine örneği (URL-1).

18. yüzyılın ikinci yarısında demir sanayiinde yeniliklerin temel sonucu hammadde harcamalarında yüksek tasarruflar sağlanması olmuştur. Çeşitli kolay gibi görünen yenilikler işgücü ve zamandan tasarruf sağlayan diğer yenilikleri özendirmiştir. 19. yüzyılın ilk dönemlerine gelindiğinde İngiliz işleme için uygun çubuk demirin tonu rakip ülke ürününün fiyatından daha ucuz olarak sunulması yeni teşvikleri de beraberinde getirmeyi sağlamış ve çeşitli ara işlemler için de yeni makineler geliştirilmiştir (çivi ve vida yapma makineleri, metalin çizilmesi, uygulanması ve kesilmesi gibi makineler, metale şekil veren torna tezgâhları gibi). 19. yüzyılın ikinci yarısında Nielsen'in buluşu dönemi oldukça etkilemiştir. Kömürde yararlanılan havanın ısıtılması kömür kullanımının azalmasını ve üretimin artmasına neden olmuş daha sonraları sıcak hava tazyikinin kullanılması on yıldan daha az bir sürede revaçta kalmıştır. Bu buluş yanında, yakıtta büyük tasarruf sağlaması, geniş ocakların kullanımını sağlaması, Nielsen'in buluşuna kadar eritilemeyen Güney Galler ve İskoçya'nın kok kömürüne sahip olmayan yerlerin de işlenmemiş kömürü kullanmasını sağlaması gibi olumlu kazançlar da getirmiştir. Ayrıca,

buluşun kullanıma girmesiyle İskoçya, İngiltere’de ve olasılıkla dünyada pik demiri en ucuz üreten bölge haline gelmiştir. 18. yüzyılın son dönemleri ile 19. yüzyılın başındaki büyüme askeri ihtiyaçların ve savaş gemilerinin ortaya çıkardığı normal olmayan bir istekten oluşmakta idi. Savaşın sona ermesiyle birlikte apaçık bir hareketsizlik görülmüş ve askeri isteklerin yerini normal ihtiyaçlar almaya kadar gözle görülen bir büyüme olmamıştır. Yeni dönemde demir malzemeli binaların, köprü, makine, demiryolu, sütun ve aydınlatma direkleri gibi alanların inşasında artan miktarlar kullanılmaya başlamıştır. “Londra -Blackfriars Köprüsü ile Leicester Meydanı yanında-demir kaldırım yapma deneyine girişti” (Clapham, 1939: 149).

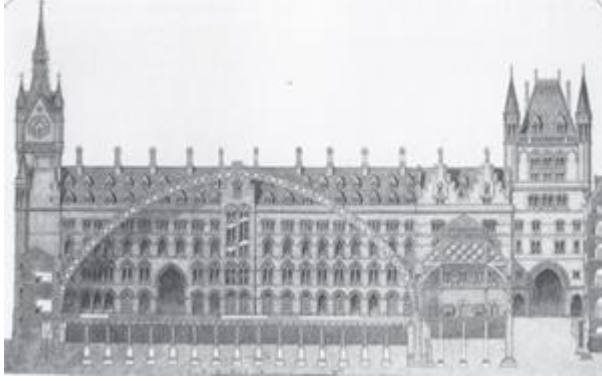

Görsel 2. Coalbrookdale Köprüsü. İngiltere, 1779 (Orhon ve Altın, 2016: 106).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde demir ray inşası önemsiz değildir, ancak küçük ölçekli yerel demiryollarıyla sınırlı olduğu bilinmektedir. 19. yüzyılın ilk yirmi yılı boyunca bu tür kamu demiryolları halka açılmış, sonraki on yıl içinde de açılmaya devam etmiş akabinde demiryolu çağı başlamıştır. Demiryolu yapım çalışmaları 1847’de en üst noktaya ulaşmış yine bu yıllarda demiryolu faaliyetlerinin canlılığı bitmiştir ve İngiliz demiryolu ağının temel iskeleti tamamlanmıştır. İnşası büyük bir demiryolu sanayiinin varlığı nedeniyle de olağanüstü bir hıza ulaşmış, 1850’lerden sonraki yıllarda ise demiryolu işletme kârları, demiryollarına yatırılan sermaye ile eş değer bir artış göstermeye başlamıştır. İngiliz demiryolu ağı tamamlandığı zaman genişlemiş olan demir sanayii, yabancı demiryolları için de demiryolu demiri sağlamıştır. Bu tarihte birlikte sanayinin üretiminin dörtte üçü veya daha fazlası iç ihtiyacı karşılamaya ve sonuç olarak İngiliz sanayiini desteklemeye ayrılmıştır.

Demir sanayii, günümüz İngiltere’sinin endüstriyel anlamda gelişmesinde hem içerik hem de istek anlamında önemli bir rol oynamıştır. Kömür dışında herhangi bir diğer maddeden daha fazla modern sanayinin temel

araçlarının bağımlı olduğu bir malı ucuz ve bol olarak sağladı. 19. yüzyıl sanayileşmesi gerçekten 18. yüzyılın sonunda dokuma alanındaki yeniliklerle başlamıştı. Fakat sürekli sanayileşme, kömürün ve demirin elde edilmesine bağlıydı ve 18. yüzyılın son otuz yılında da etkisini gösteren demir sanayiindeki teknolojik gelişme ve buhar makinesi olmaksızın mümkün olamazdı. Bugün bile ekonomik durgunluktan kurtulmanın imkânlarını arayan gelişmemiş ülkeler, çelik sanayiinin kuruluşunu ilk adım olarak görmektedirler. (Deane, 2000: 103).

Görsel 3. St. Pancras Tren Garı. İngiltere, 1863–1865 (Cimadevila & César, 2015: 6).

Sanayileşmenin Mimariye Etkisi ve Evrensel Sergiler

Sanayi Devrimi ve sonuçlarının tüm iş güçleri bölümlerini birbirinden ayırdığı söylenebilir. Bu dönem inşaat mühendisliğinin mimarlıktan net olarak ayrıştığı dönem olarak değerlendirilebilir (Gürsel, 1993: 59). Sanayileşmeyle birlikte gelişen kapital toplum, toplu üretimi ve ihtiyaç duyulan toplu eğitimi geliştirmiş pazarlar için gereken tecrübeler de oluşturulmuştur. Bilim dalları ve profesyonel meslek grupları da kendi içlerinde yine çeşitli uzmanlık alanlarına ayrılmıştır. Mimarlık ve eğitimini konusu, ilk olarak MÖ. 25 yılında Vitruvius tarafından antik çağdan günümüze kalan tek eser olduğu bilinen *De Architecture* adlı eserinde gündeme getirilmiştir (Erbil, 2009: 59). Vitruvius'a göre mimar sonradan kazanılmamış kabiliyetlerinin yanında çokça da eğitim almalıdır. Ayrıca çizim yeteneğine sahip olmalı, geometri ve tarihsel konularda bilgili olmalıdır. Bunların yanı sıra felsefe, tıp, hukuk, astronomi ve müzik konularında da bilgisinin olması gerekmektedir. Vitruvius bahsi geçen bu alanların mimarlık ile ilişkilerini detaylı bir şekilde kitabında anlatmaktadır. Bu bilgiler doğrultusunda bir mimar eğitimi Rönesans'tan Aydınlanma çağına dek istisnai birkaç okul dışında Vitruvius'un kurallarına göre ilerlemiştir (Balamir, 1985: 12). Orta Çağda mimarlığın toplumsal mes-

lek örgütleri olan lonca teşkilatlanması düzeninde olduğu bilinmektedir. Mimarlık eğitimlerinin okullarda verilmesine kadarki zaman diliminde mimar adayları zamanlarının çoğunu eğitim sahası olan şantiyeler ve loncalarda ustalarının yanında çırak vasfı ile geçirmekteydiler. Bu sistem usta-çırak ilişkisine dayalı olmakta ve çoğunlukla çıraklar ustadan öğrendikleri ve taklit kabiliyetleri kadar mimar olma yolunda ilerleme kat etmekteledir. Rönesans dönemine gelindiğinde, lonca teşkilatlanmasından bir kopuşun sözü konusu olduğu söylenebilir. Bu dönemde yine usta-çırak ilişkisi var olmakla birlikte daha bağımsız atölyelerde çalışmalar gerçekleştirilmektedir. Rönesans'la birlikte mimarlıkta, bir sanat alanı olarak resim ve heykelden ayrılmış ve tasarımcı, yaratıcı-deha, seçkin ve aydın insan dönüşümüne girmiştir (Onur, 2018: 589). Sanayi Devrimi ile önceleri mühendislik alanları, sonraları ise şehircilik mimarlıktan bir kopma yaşamıştır. Bu bağlamda, mimarlığın dağıtım gide tasarım, uygulama ve kullanma aşamalarında birbirinden ayrılarak bağlarını koparmış olduğu bir gerçektir (Gürsel, 1993: 59).

Görsel 4. Sanayi kenti ve fabrikalaşma (URL-2).

Sanayi Devrimi, tarihler boyunca radikal kararların alındığı ve insanlık üzerinde büyük dönüm noktalarının gerçekleştiği bir dönem veya olay olmuştur denilebilir. Öyle ki, sanayi alanında gerçekleşen yenilikler ve keşifler zaman ve emekten tasarruf etmeyi sağlamıştır. 19. yüzyıldan başlayarak küçük atölyeler, büyük fabrikalara dönüşmüş ve çeşitli hammadde kaynaklarının çevresinde kurulmuştur. Dolayısı ile çalışan işçiler de yeni iş sahasının olduğu bölgelere göç etmeye başlamışlardır. 19. yüzyıl ortalarından itibaren sıklaşan demiryolları ağının bulunduğu bölgeler de yeni sanayi alanları haline dönüşmüş ve kentleşme için popüler bölgelerden biri olmuştur. Öte yandan üretimde buhar gücünün kullanılması ile sanayileşmede konar-göçerlik boy göstermiştir. Böylelikle herhangi bir yerde toplanabilir hale gelmiştir. Küçük aile atölyelerinin büyük sanayi fabrikalarına dönüşümü ve

bu fabrikaların da kentlerde kurulumu sonucunda kentlere büyük bir göç akımı başlamıştır (Benevolo, 1981: 70). Bu dönemin çelik ve demir gibi yeni malzemeleri, inşaat alanlarında da hızla kullanılmaya başlanmıştır. Bu yeni atılımla birlikte ağır yığma yapıların yerine fabrikalarda üretilmiş, materyaller ile daha hafif inşa edilen yapılara bir yönelim söz konusudur (Farrelly, 2017: 56). Bu mimari gelişimde demir ve çeliğin yanında cam da yerini almıştır. Sanayileşmenin getirdiği kullanışlı demir ve çeliğin cam ile buluşması akabinde bir bütünü tamamlaması, modern ve zarif yapıları ortaya çıkarmaktadır. Dolayısıyla sanayileşme, yeni bir kent kurgusunu oluşturmuş, bu kent kurgusuna da uyumlu yapılar dönemin mimarisinde değişikliğe neden olmuştur denilebilir. Dönem içerisinde yukarıda da anlatıldığı üzere gerek mimari gerekse sosyoekonomik alanlar üzerinde etkili olan büyük organizasyonlara da yer verilmiştir. Bu noktada Evrensel Sergiler, dönemin hem maddi değerlerini hem de içsel durumlarını yansıtan etkinlikler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İlk kez evrensel anlamda 19. yüzyıl ikinci yarısında karşımıza çıkan ve günümüzde de devamlılığını sürdüren evrensel sergilerin temeli, Fransız ihtilaline kadar gitmektedir. Evrensel sergi konsepti, 1851 yılındaki ilk etkinliğin gerçekleşmesinden neredeyse bir asır önceye dayanan ve kültürel bir fenomen olarak yavaş yavaş gelişen bir geçmişe sahiptir. Bu doğrultuda ilk endüstriyel fuar/sergi girişimi olarak 1756 Londra'sında tekstil ve personel sanayini geliştirmek adına "Royal Society of Arts" tarafından, imal edilen malların ilk resmi sergisi olarak düzenlenen organizasyon çıkmaktadır. 1757 yılında ise Paris Chateau of St. Cloud'ta ilk kapsamlı sergi düzenlenmiştir (Şirin, 2017: 190). Ancak 19. yüzyılın sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerinin merkezi kurumları arasında yer alarak evrensel sergilerin öncüsü olarak kabul edilen ilk sergi, devrim sonrası ticaret ve sanayiye canlandırmak amacıyla 1798 yılında VI. Cumhuriyet dönemi İçişleri Bakanı Monsieur Francois de Neufchateau'nun teşviki ile Jacques Louis David tarafından Fransa'da "Fransız Sanayi Ürünleri Birinci Sergisi" şeklinde, sadece 3 günlük bir deneme olarak düzenlenmiştir (Mualla, 2016: 18). Antik Dönem ve Orta Çağ'da bile ürünlerin sergilenmesi adına tüm dünyada ticaret merkezlerinin organize edilmesi, ekonomik yaşamın önemli bir faktörü olarak karşımıza çıkmaktadır (Pazarlar, fuarlar ve sergilerin, kompoze edilmesinde temel farklılıklar yaşansa da ticaret merkezlerinin en eski biçimleri arasında bulunmaktadır). Fikirdeki temel amaç, stoklanan ürünleri elden çıkarmak ve Fransız imalatçıları teşvik etmek, böylece ekonomik durgunluğu ortadan kaldırmaktır (Luckhurts, 1951: 414). Tabii burada ekonomik nedenlerin yanında Fransız

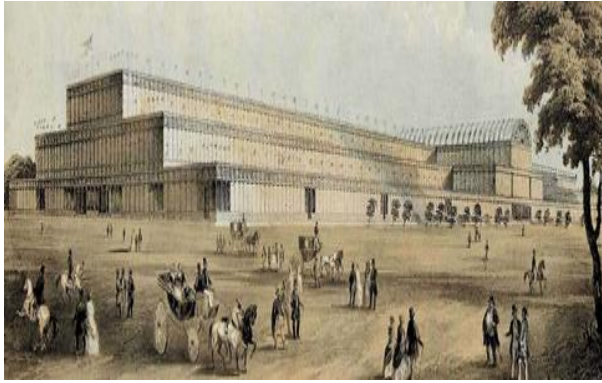
kamuoyunu da motive etme amacı göz ardı edilmemelidir. Kamuya açık ulusal bir sergi yoluyla Fransa endüstrisinin hala daha diri olduğunu ve uluslararası alanda rekabet edebilecek güce sahip olduğunu kanıtlayacaktır. Söz konusu ilk Evrensel Serginin öncülü kabul edilen ve işçi sınıfının müşteri olarak ön planda olduğu bu sergi (Benjamin, 2015: 36), o dönemde satılması zor olan seramik, halı ya da duvar halısı gibi ürünlerin de ilgi görmesini sağlamıştır. Artık lüks eşyalar yerine; saatler, güvenlik kilitleri, duvar kağıtları, “makinelere tarafından taranmış ve eğrilmiş“ pamuklu ton iplikler gibi günlük kullanım için eşyalarla ilgilenilmektedir (Giedion, 1995: 121). Fransa’da giderek ilgi görmeye başlayan bu gibi ulusal sergiler 1851 yılındaki ilk evrensel sergiye kadar on adet düzenlenmiştir. 1802 yılından itibaren oluşturulan bir jüri tarafından özel ödüllerin verildiği bu sergiler için çeşitli alanlar ayrılarak yapılar inşa edilmiştir. Örneğin geleneksel tören meydanı Champ de Mars, Champ de Elysées, Louvre Saray avlusu, Concorde Sarayı gibi yerler, sergi için kullanılmıştır. 1839, 1844 ve 1849 yıllarında gerçekleşen sergiler için ise geçici yapılar inşa edilmiştir (Altun, 2003: 29). Sonuç olarak sergi fikri Nantes, Lillie, Bordeaux, Toulouse ve Dijon gibi diğer Fransız şehirlerine de yayılmıştır. Bununla birlikte başka ülkelerde de benzer organizasyonlar yapılmaya başlamıştır. Örneğin, Alman Gümrük Birliği Zollverein tarafından Leipzig’de ulusal sergiler düzenlenmiştir. Sergiler Avusturya, İspanya, Piedmont, Portekiz, İki Sicilya, Hollanda Prusya, Bavyera (Napoléon Krallığı) Hollanda, Danimarka, İsveç ve Rusya gibi diğer bazı ülkeleri de harekete geçirmiş (Özçeri, 2014: 17) ve sergilerin tümü ulusal düzeyle sınırlı kalmıştır.

Görsel 5. 1798 Paris Sergisi, Champ de Mars meydanı (URL-3).

Tüm ulusları bir evrensel serginin parçası olmaya davet, dünya ekonomisinde başrole sahip olan İngiltere’den gelmiştir. Prens Albert tarafından 1851 yılında Londra’da gerçekleştirilmesi planlanan sergi organizasyonu, kendi devri için bir devrim niteliğinde olup kendinden sonraki dönemleri de

şekillendirmiştir. Tabii bu şekillendirme insanlığa mahsus olan tüm alanları içermektedir. Alanlar arasında en önemli sayılabileceklerden biri de evrensel sergilerin gerek mimari tasarımlarını gerekse bu tasarımların uygulanışını kapsamaktadır. Sanayileşmenin büyük bir atağa geçtiği dönemin ikinci yarısında Endüstri Sergileriyle dönüşüme giren sergileme modelleri, Minardi'nin "kapitalizmin şanlı festivalleri" diye vurguladığı Evrensel Sergi düşüncesine dönüşmüştür (Mualla, 2016: 18). Zanaattan sanayiye geçiş, evrensel sergilerin temelini oluşturarak uluslararası milletlerin; kültürden ekonomiye, sanattan mimariye yaklaşımlarının teşhir edildiği devasa ve kapsamlı organizasyonlara dönüşümünü yansıtmıştır. Modern endüstri ile eş zamanlı olarak meydana gelen evrensel sergiler, bir taraftan yeni malzeme ve teknolojiyi insanlara sunarken diğer taraftan mimari olarak yeni sergi mekanlarının dizaynına olanak sağlamıştır (Biol, 2006: 19). Ortaya çıktığı ilk dönemlerde ülkelerarası bir güç gösterisi, prestij ispatı olarak temalandırılan evrensel sergiler ve tabii beraberinde organizasyonun gerçekleştiği mekân kurgusu, zamanla dünyada gerçekleşen her türlü değişim ve gelişimi göz önünde bulundurarak şekillendirilmiştir. Son evrelerinde insan yaşamını kolaylaştırma, daha iyi ve yaşanılabilir bir dünya gibi temalar bu durumu özetler niteliktedir.

Görsel 6. Kristal Saray dıştan görünümü (URL-4).

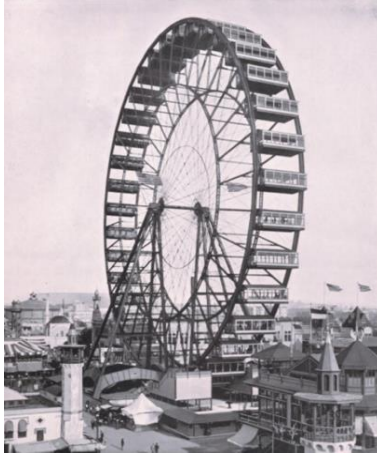
Evrensel Sergi anlayışında mekân tasarımı 1851 yılında Londra'da gerçekleştiği ilk dönemlerinden itibaren yatay bir düzlemde gelişim gösterirken sonraki dönemlerinde düşey bir düzleme oturtulmuştur. Ayrıca ilk örneklerinde -ki buna gelişim evresi demek yanlış olmaz- tüm katılımcı devlet veya milletleri tek çatı altında tutarak prestijini sembolleştirme ve tek olma gayesi yer alırken zamanla bilhassa 1867 Paris Evrensel Sergisi ile ilk örneklerine rastlanılan bağımsız ülke pavyonları ile milletlerin kendilerini; ulusal mimarilerini, sosyo-politik durumlarını, ekonomi ve kültürel aktarımlarını

teşhir etme fırsatı bulmuştur. Evrensel sergilerin mekân anlayışları genel manada bakıldığında; kalıcı biçimde tasarlanmak yerine organizasyon sonrasında kaldırılabilir sökülüp takılabilen prefabrik yapılar olarak belirlenmiştir. Tabii burada istisnai örnekler olsa da (1889 Paris Evrensel Sergisi Makine Sarayı, Eyfel Kulesi, 1878 Paris Evrensel Sergisi Trocadéro Sarayı gibi) bu yaklaşım çoğunlukla hem zamandan hem maliyetten hem de fazla işçi yükünü hafifleterek sanayileşmenin getirmiş olduğu teknoloji, mekân tasarımına dâhil edilmiştir. Ayrıca 20. yüzyıl içerisinde seyahat edebilme imkanlarının kolaylaşması ile “Evrensel Sergi” düşüncesi kendinden olmayan hakkında bilgi edinme konusunda tek çare olmaktan çıkmıştır. Bundan böyle “Yarının Dünyasını İnşa Etmek” teması ile 1939-1940 New York Evrensel Sergisi’nden itibaren çeşitli ideolojileri yansıtan temalar ile mimari denemeler ön planda olup eğlenceli veya bilgilendirici olmak üzere tamamlayıcı yan unsurlar çeşitlilik sunmaktadır (Küçüktaş, 2015: 24). 2005 yılında “Doğanın Bilgeliği” temasıyla gerçekleşen ve alan düzenlemesi de dâhil olmak üzere tema ile uyumlu bir atmosferin yaratıldığı Aichi Evrensel Sergisi veya 1928 yılında sergilerin denetlenmesi adına kurulan BIE (Bureau International des Expositions) [Uluslararası Sergi Bürosu] ile birlikte EXPO olarak da adlandırılan organizasyon örnek olarak verilebilir. Yanı sıra aynı dönem içerisinde özel şirketlerin de kendi ülkelerinden bağımsız pavyonlar ile temsil edilebilmesi hem sergi mekânlarında hem de temsiliyetlerde çeşitliliğe yardımcı olmuştur.

Evrensel sergilerle birlikte ev sahibi ülkenin, daha daraltılmış biçimde serginin gerçekleştiği kentin de kalkındığı görülmektedir. Sergi organizasyonu doğrultusunda yapılan düzenlemeler, ziyaretçiler için inşa edilen, otel, köprü, raylı sistem, kara yolları ve sonraki dönemlerde metro sistemi kentin gelişiminde, diğer kent ve ülkelere karşı ispatlanmasında, böylece küresel düzlemde bir değer kazanmasında aracı olmuştur. Serginin gerçekleşeceği kentlerin de kırılma noktası olan evrensel sergiler, kent popülasyonunu güçlendirerek daha gösterişli ve özgüvenli kentlerin inşası konusunda yapıcı bir tutum sergilerler. Belki de bununla ilgili en kapsamlı örnek 1933-1934 New York Evrensel Sergisi’nin gerçekleştiği “küller vadisi” olarak anılan çöplüğün tasfiye edilmesi ve sergi sonunda alanın milli parka dönüşümüdür. Söz konusu sergiler için seçilecek olan kentlerde; altyapı durumu, atıl alanlarının kente kazandırılması, sosyal aktiviteler, konaklama, alan büyüklüğü, tarihsel önem ve yeterlilik göz önünde bulundurulmaktadır. Başlangıçta kentin merkezinde konumlandırılan sergilerin, ilerleyen dönemlerinde kentteki altyapı hizmetlerinin uyumlu hale getirilmesi ve daha geri planda kalmış olan

kırsalların kentsel bir değer kazanması ile rekabet ortamına girişleri teşvik edilmiştir (Dündar ve Özkelle, 2007: 15-16).

Evrensel Sergiler zamanla kendi bünyelerinde katılımcı ve ziyaretçilerin ilgisini çekmek için eğlence konsepti yaratarak “Midway” gibi lunapark, dans şovları ve spor müsabakalarının gerçekleştiği olimpiyatları dâhil etmişlerdir. 19. yüzyılın son dönemlerindeki 1893 Chicago Evrensel Sergisi’nden de örnek verilebileceği gibi zaman içerisinde eğlence, eğitim gibi tamamlayıcı unsurlar eklenerek sergilemede çok çeşitlilik meydana getirilmiştir (Biol, 2006: 7). Bu doğrultuda günümüzün çocuk oyun alanları ve kafeteryalar gibi etkinlik bölgeleri ilk kez evrensel sergilerde peyda olmuş, gerek endüstriyel tasarım, iç mekân tasarımı, peyzaj mimarlığı veya aydınlatma gibi mimarlığın uygulama alanları evrensel sergiler ile birlikte önem kazanmıştır (Altun, 2007: 12).

Görsel 7. 1893 Chicago Evrensel Sergisi dönme dolabı (URL-5).

19. yüzyıl sonuna kadar hem batı dışı ülkelerin hem de sömürgelerinin, doğunun mimarisinden yaşam tarzına kadar organizasyonun yapıldığı alana yansıtılması -ki bununla ilgili en iyi örnek ilk kez 1878 Paris Evrensel Sergisi’nde karşımıza çıkan ve sonraki sergilerde de geleneksel bir hal alan “Millîetler Sokağı” konseptidir- ve sergi içerisinde farklı kültürlerin bir arada bulunduğu bir sıkıştırılmış evren profili yaratmak, ayrıca küçültülmüş ve kopya halindeki yapı gruplarına yer vermek önemli bir amaç niteliğinde olmuştur. 20. yüzyıla gelindiğinde ise hem mimari kurguların hem de sergileme alanlarının dizaynında görsel aktarım ön planda tutulmuştur. Yanı sıra 1992 Sevilla Evrensel Sergisi’nde olduğu gibi geçmiş ve geleceği canlandıran yapay mekân veya ortamlar oluşturulmuş, bilim-kurgusal mekânlar tasarlanmış

hem ziyaretçilere hem de katılımcılara yenilikler, görsel şovlar ve üç boyutlu mekânlar sunulmuştur (Altun, 2007: 11).

Görsel 8. Milletler Sokağı içerisinde Portekiz pavyonu, 1878 Paris Evrensel Sergisi (Souto ve Matos, 2012: 66).

20. yüzyılda savaşların patlak vermesi daha önceleri sanayileşme, yenilik ve teknolojinin hâkim olduğu temaları insanın ön planda olduğu hümanist bir yaklaşıma yönlendirirken 20. yüzyıl sonu ve yeni bir çağa giriş ile birlikte insanlığın dünya üzerindeki olumsuz etkileri bağlamında ekolojik sürdürülebilirlik ve insanın doğa ile olan iletişimini odağına almıştır -“İnsan, Doğa, Teknoloji” teması ile 2000 Hannover Evrensel Sergisi veya “Akılları Birleştirme, Geleceği İnşa Etme” teması ile 2020 Dubai Evrensel Sergisi veya güncel ifade ile EXPO’lar örnek olarak verilebilir- (URL-6). Dünya üzerindeki tüm ülkelere ve insanlarına açık bir etkinlik olması sebebi ile tamamen evrensel bir niteliğe sahip olan bu etkinlikler, geçici bir özelliğe sahip olması ile özellikle de mimari bakımdan ve strüktürel açıdan özgür bir deneme alanına sahiptir. Böylece geleceğin mimarisini şekillendirici özelliktedir (Altun, 2007: 7).

Sonuç

18. yüzyılda karşımıza çıkan ve kendinden önceki dönemler içinde bünyesinde gelişimi biriktiren Sanayi Devrimi, bu gelişimler doğrultusunda birçok olguyu da beraberinde getirmiş olup konumuzun içeriği olan Evrensel Sergiler bu olguların bir parçası durumundadır. 18. yüzyılın siyasi ve ekonomik rekabeti, daha güçlü olmayı gerekli kılmıştır. Bununla birlikte tüm dünya ülkelerinin katılım sağlayabileceği, kentlerdeki halk tabakasının da ziyaret edebileceği büyük bir evrensel organizasyon meta aracı olarak kullanılmıştır. Hem üretici hem tüccar hem de tüketici arasında iletişim ile birlikte üreticinin mallarını pazarlamak ve satmak; ilerlemek ve bu doğrultuda iş birliği

yapmak adına yönlendirmeye yönelik hizmet; tüm ülkeleri bir araya getirerek rekabet gücünü kendi elinde tutmak; halkı eğitmek, yeni malzeme ve teknolojiyi insanlarla paylaşmak; teknolojideki büyük değişim, başka bir deyişle sanayileşme; ekonomik büyüme akabinde gelen ekonomik beklentiler; sosyo-politik alanlarda yaşanan köklü değişimler; yeni toplumsal yapıların ortaya çıkması; yeni kültürel modellerin oluşması; yeni pazar arayışı; ve kentleşme gibi bileşenleri içinde barındıran evrensel sergiler, 19. yüzyıl içerisindeki ilk dönemlerinde sosyokültürel, siyasi ve ekonomik durumların sembolize edilmesi amacı ile kullanılmış olup en etkili temsiliyet için ise mimari mekan kurgusu kullanılmıştır. Temsiliyet aracı olarak kullanılan sergi yapıları, dönemin yeni çıkan mimari unsurlarıyla harmanlanarak yeni teknik ve malzemeler ile deneysel, prototip sayılabilecek yapı gruplarını meydana getirmiştir. İlk kez 1851 Londra Evrensel Sergisi ile karşımıza çıkan yeni ve deneysel tasarım (metal ve cam malzemenin bir arada kullanılması) yarattığı şeffaflık ile hem modern bir görünüme sahip olmuş hem de ev sahibi ülkenin katılımcı ülkelere karşı prestijini arttırmıştır. Yine kendinden sonraki sergileri de şekillendiren ve ülkelerarası fikir alışverişinde etkili bir rol oynayan bu büyük organizasyonlarda, bulunduğu dönem içerisindeki sanat akımları da mimari tasarımları şekillendirmiş ve sembolik anlamların içerildiği simgesel tasarımlar oluşturulmuştur.

19. yüzyılı içeren genç dönemlerinde teknoloji ve ekonominin ağırlıkta olduğu evrensel sergiler, 20. yüzyıl ile birlikte küresel yaşam içerisinde insanı merkeze alarak bu düşüncenin yayılması konusunda çalışmalarını sürdürmüştür. 19. yüzyılın son dönemlerine kadar milletlerarası ortam ve sosyo-kültürel yapılar başta olmak üzere sembolik bir evrenin yaratıldığı evrensel sergilerde, mimari anlamda daha çok dönemin teknolojik imkanları kullanılarak inşa edilip sergi sonunda kaldırılan geçici yapılar kullanılırken dönem sonu ve itibari ile sergi sonunda da kente fayda sağlayabilecek tarzda kalıcı nitelikte yapılar inşa edilmeye başlanmıştır. Bu noktada yüzyıl sonunda karşımıza çıkan sadeleşmeye yönelik modern yapılar, 20. yüzyıl içerisinde dönemin ortaya çıkardığı üsluplar ile de orantılı olarak şekillenmiş ve sergilenmiştir. 20. yüzyılın modern dönemi içerisinde de devam eden Evrensel Sergiler, küresel anlamda insanlar için yaşam kalitesini arttırmak ve son dönemlerinden itibaren yaşamın sürdürülebilirliğini merkeze almıştır. Bu merkezîyet 21. yüzyıl sergilerinde de kendini göstermiş ve problemlere çözüm arayan bir bakış açısı doğrultusunda gelişimini sürdürmüştür. 20. yüzyıl gerek sergi gerekse sergi mekanlarında değişiklik yaratmıştır; sanayi ürünlerinden sanat eserlerine, elişlerinden koloni ürünlerine değin daha çok ala-

nında uzmanlaşmış sergiler ön plana çıksa da evrensel sergilerin temelden değişimi söz konusu değildir.

19. yüzyıl içerisindeki ilk örneklerinin yatay bir düzlemde uygulandığı mimari formun, zamanla dikey bir hal aldığı görülmektedir. Kendinden önceki gelişmelerin üzerinde hep daha geliştirici bir motivasyon ile ilerleyen sergiler, katılımcı veya ev sahibi ülkelerin de gerek mimari formlar gerekse temalar ile ideolojik amaçlarını temsil etme fırsatı bulmuştur. Dönemin şartları, zaman içerisinde endüstriyel unsurların teşhiri, bulunduğu dönem içerisinde yaşanan olaylar doğrultusunda endüstriyel teşhir ürünlerine güzel sanatların da dahil edildiği görülmekle birlikte, organizasyonda tema kavramı geliştirilmiş ve 20. yüzyıl içerisinde insanı merkeze alan anlayış 21. yüzyılda dünyanın iyileştirilmesi, insanlık sorunları gibi temalara yönlendirerek hem ideolojik yaklaşımlarda hem de modern mimari için yeni atılımlara neden olmuştur.

Kaynakça

- Akagündüz, Ümüt (2016). “Sanayi Devrimi ve Sanayileşme”. *Uygurluk Tarihi*. Ed. İsmail Güven. Ankara: Pegem Akademi, 422-431.
- Altun, Tutku Didem A. (2003). *Dünya Fuarlarının/Expolarının Mimari Değerlendirilmesi: Türk Pavyonları*. Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Altun, Tutku Didem A. (2007). “Dönüştürücü Bir Güç Olarak Expolar”. *Ege Mimarlık*, 61: 11.
- Balamir, Aydan (1985). “Mimarlık Söyleminin Değişimi ve Eğitim Programları”. *Mimarlık*, 85(8): 12.
- Batur, Afife ve Batur, Selçuk (1970). “Sanayi, Sanayi Toplumunu ve Sanayi Yapısının Evrimi Üzerine Bazı Düşünceler”. *Mimarlık*, 80: 26-41.
- Benevolo, Leonardo (1981). *Modern Mimarlığın Tarihi*. Çev. Atilla Tokatlı. İstanbul: Çevre Yayınları.
- Benjamin, Walter (2015). “Paris XIX. Yüzyılın Başkenti”. *Modernizmin Serüveni*. Çev. Enis Batur. İstanbul: Sel Yayıncılık, 32-43.
- Biröl, Gaye (2006). “Modern Mimarlığın Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”. *Megaron Mimarlar Odası Balıkesir Şubesi Dergisi*, 19: 3-16.
- Campbell, Roy H. (1961). *Carron Company*. Edinburg: Oliver & Body.

- Childe, Gordon V. (2001). *Kendini Yaratan İnsan*. Çev. Filiz Ofluoğlu. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Cimadevila, Javier Estévez & César, Isaac López (2015). “La Galería de las Máquinas de 1889. Reflexiones históricoestructurales”. *VLC arquitectura*, 2(2): 1-8.
- Clapham, John H. (1939). *Economic History*. Cambridge University Press.
- Deane, Phyllis (2000). *İlk Sanayi İnkılabı*. Çev. Tefik Güran. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Dündar, Şebnem G. & Özkelle, Deniz (2007). “Yüzyılların Yarışında Son Dönem: ‘Expo’ ve İzmir”. *Ege Mimarlık*, 61: 14-17.
- Erbil, Yeşim (2009). “Geçmişten Günümüze Mimar Profiline Meydana Gelen Değişim-Dönüşüm ve Mimarlık Eğitimine Yansımaları”. *E-Journal of New World Sciences Academy Engineering Sciences*, 4(1): 58-67.
- Farrelly, Lorraine (2017). *Mimarlığın Temelleri*. Çev. Neslihan Şık. İstanbul: Literatür Yayınları.
- Giedion, Sigfried (1995). *Building in France Building in Iron Building in Ferro-concrete*. Santa Monica: The Getty Center for the History of Art and the Humanities.
- Gürsel, Yücel (1993). “Mimarlık Nereden Nereye”. *Ege Mimarlık Dergisi*, 8: 59.
- Hobsbawm, Eric J. (1989). *Devrim Çağı*. Çev. J. Ergüder ve A. Şenel. Ankara: Verso Yayınları.
- Hobsbawm, Eric J. (1998). *Sanayi ve İmparatorluk*. Çev. B. S. Şener. Ankara: Dost Kitabevi.
- Hobsbawm, Eric J. (2003). *Sanayi ve İmparatorluk*. Çev. Abdullah Ersoy. Ankara: Dost Kitabevi.
- Hyde, Charles K. (1977). *Technological Change in the British Iron Industry*. New Jersey: Princeton University Press.
- Küçüktaş, Rahim (2015). *Büyük Ölçekli Etkinliklerin Ev Sahibi Ülkelere ve Kentlere Olan Etkileri*. Uzmanlık Tezi. Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.
- Luckhurst, Kenneth W. (1951). “The Great Exhibition of 1851”. *Journal of the Royal Society of Arts*, 99(4845): 413-456.
- Mokyr, Joel (1990). *Levers of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. Oxford: Oxford University Press.

- Mualla, Gözde (2016). “Evrensel Sergilerden Çağdaş Sanat Fuarlarına Mekan Deneyimleri”. *Tykhe Sanat ve Tasarım Dergisi*, 1(1): 15-32.
- Mutlu, Belkıs (2001). *Mimarlık Tarihi Ders Notları 1*. İstanbul: Mimarlık Vakfı Enstitüsü Yayınları.
- Onur, Beyza (2018). “Mimar’ın Tarihsel Dönüşümünün Anlatısı”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 60: 583-590.
- Orhon, Ahmet Vefa ve Altın, Müjde (2016). “Yapı Cephelerinin Gelişiminde Bir Öncü: Menier Çikolata Fabrikası (1872)”. 8. *Ulusal Çatı Cephe Sempozyumu*. İstanbul: Mimar Sinan GSÜ, 105-112.
- Özçeri, Ece (2014). *Displaying the Empire: A Search for Self Representation of the Ottoman Empire in the International Exhibitions of the Nineteenth Century*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: ODTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Smith, Adam (1937). *The Wealth of Nations*. Newyork: The Modern Library.
- Souto, Maria Helena & Matos, Ana Cardoso de (2012). “The 19th Century World Exhibitions and Their Photographic Memories. Between Historicism, Exoticism and Innovation in Architecture”. *Quaderns d’Història de l’Enginyeria*, XIII: 57-80.
- Şirin, İbrahim (2017). “Dünya Fuarları ve Osmanlı Modernleşmesi”. *History Studies*, 9(2): 189-204.
- URL-1: “So-Rummet”. <https://www.so-rummet.se/fakta-artiklar/angmas-kinen-mojliggjorde-den-industrie> (Erişim: 08.08.2023).
- URL-2: “History”. <https://www.history.com/news/second-industrial-revolution-advances> (Erişim: 08.08.2023).
- URL-3: “Arthur Chandler”. <http://www.arthurchandler.com/1798-exposition> (Erişim: 08.08.2023).
- URL-4: “BIE Bureau International des Expositions”. <https://www.bie-paris.org/site/en/1851-london#> (Erişim: 05.08.2023).
- URL-5: “First Monday”. <https://doi.org/10.5210/fm.v18i11.4955> (Erişim: 08.08.2023).
- URL-6: “BIE Bureau International des Expositions”. <https://bieparis.org/site/fr/> (Erişim: 05.08.2023).

“COPE–Dergi Editörleri İçin Davranış Kuralları ve En İyi Uygulama İlkeleri” çerçevesinde aşağıdaki beyanlara yer verilmiştir:

Yazarların Notu: Makale Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde Prof. Dr. Solmaz Bunulday danışmanlığında Gamze Çelik tarafından yazılan “Evrensel Sergiler/Fuarlar/Expolar ve Mekânları” adlı yüksek lisans tezin-den üretilmiştir.

Etik Kurul Belgesi: Bu çalışma için etik kurul belgesi gerekmemektedir.

Çıkar Çatışması Beyanı: Bu makalenin araştırması, yazarlığı veya yayınlanmasıyla ilgili olarak yazarın potansiyel bir çıkar çatışması yoktur.

Katkı Oranı Beyanı: Birinci yazar literatür ve analiz aşamalarında; ikinci yazar tartışma bölümünün zenginleştirilmesi ve makalenin genel düzenlemesinde katkıda bulunmuştur.

The following statements are made in the framework of “COPE–Code of Conduct and Best Practices Guidelines for Journal Editors”:

Authors’ Note: *The article was produced from the master’s thesis titled “Universal Exhibitions/Fairs/Expos and Their Venues” written by Gamze Çelik under the supervision of Prof. Dr. Solmaz Bunulday at Çanakkale Onsekiz Mart University Graduate Education Institute.*

Ethics Committee Approval: *Ethics committee approval is not required for this study.*

Declaration of Conflicting Interests: *The author has no potential conflict of interest regarding research, authorship, or publication of this article.*

Author–Contributions Statement: *The first author is in the literature and analysis stages; the second author contributed to enriching the discussion section and general editing of the article.*